

قدیمی ترین نقشه شهر رشت یک سند علمی است یا یک میراث فرهنگی

آنچه در پی می آید گزارشی است که مهندس روبرت واهانیان پس از دیدن از آرشیو مؤسسه مطالعات تاریخ معاصر و رویت قدیمی ترین نقشه شهر رشت که مربوط به عصر ناصری است درباره اهمیت این سند تاریخی نگاشته است. گفتنی است از نظر محققان گیلانی این نقشه تاریخی، اکتشاف بزرگی در عرصه گیلان شناسی به شمار می آید. این گزارش را در زیر می خوانید:

جهت بررسی روند تحولات جغرافیائی تاریخی شهرها، دسترسی به نقشه های قدیمی شهر مورد مطالعه از شروط اولیه یک کار تحقیقی است. این سلسله نقشه های تاریخی همانند عکس های سنین مختلف آدمها در طول عمرشان، آئینه تمام نمای تحولات فیزیکی و جغرافیائی همان شهر است. برنامه ریزان و طراحان شهری با بررسی نقشه شهر در سالهای مختلف از سمت و سوی گسترش فیزیکی شهر مورد مطالعه در گذشته اطلاعات ذی قیمتی را کسب می کنند و براساس همین مستندات تاریخی می توانند به آینده نگرهای دقیقتری دست یابند.

جمع آوری و معرفی نقشه های تاریخی شهر رشت نیز از چنین اهمیتی برخوردار است و به جرئت می توان گفت که هیچ پژوهشگر تاریخ و جغرافیا از مراجعه به آنها بی نیاز نیست. نظرات گوناگون مربوط به تقدم و تأخر پیدایش محلات مختلف رشت در طول حیات شهری با بررسی، مقایسه و تجزیه تحلیل همین نقشه های مسلسل تاریخی جنبه استنادی می یابند و به مباحثات و منازعات بی حاصل دست اندرکاران مطالعات تاریخی پیرامون زمان پیدایش یکایک محلات شهر خاتمه می دهند.

بدنبال این مقدمه کوتاه، در مورد فهرست نقشه های تاریخی رشت باید گفت که تا این تاریخ آنچه در دست است، نقشه رشت به مقیاس $\frac{1}{25000}$ چاپ سازمان نقشه برداری کشوری است که از روی عکسبرداری هوائی سال ۱۳۴۳ تهیه شده است. نقشه سال

۱۳۴۵ رشت آخرین نقشه (فنی و علمی) شهر است و بدینترتیب از عمر جدیدترین نقشه رشت سی سال می‌گذرد.

قدیمی‌تر از نقشه سال ۱۳۴۵، نقشه سال ۱۳۳۲ است که در زمان تصدی مرحوم جهانگیر سرتیپ‌پور^۲ در سمت شهرداری رشت توسط اداره جغرافیائی ارتش انجام گرفت. کار نقشه‌برداری آن به روش نقشه‌برداری میدانی و تعیین رقوم نقاط مختلف شهر جهت دستیابی به توپوگرافی بستر شهر عاقبت منجر به ترسیم نقشه شهر به مقیاس $\frac{1}{1000}$ گردید. از روی این نقشه که نسخه اصل آن در واحد املاک شهرداری رشت نگهداری می‌گردد نقشه‌ای به مقیاس $\frac{1}{3000}$ تهیه و پس از چاپ منتشر^۳ گردید. از نقشه چاپی یاد شده (بصورت ۴ برگ مجزا از هم) نسخه‌ای در اختیار نگارنده است و با احتمال زیاد نسخه‌هایی از آن در منازل و آرشیوهای خصوصی هم موجود می‌باشد.

قدیمی‌تر از نقشه سال ۱۳۳۲ رشت نقشه سال ۱۳۲۷ رشت است. این نقشه بنا به درخواست فرماندار وقت شهر شاپور میهن به مناسبت برگزاری انتخابات انجمن شهر رشت و بخاطر مشخص کردن محدوده دقیق محلات ۱۶گانه شهر، توسط سروران توپخانه نصرالله وزیر نقشه‌برداری و از طریق دایره چاپ ستاد ارتش چاپ و قبل از برگزاری انتخابات انجمن شهر منتشر گردیده است.^۴ نسخه‌ای از نقشه یاد شده توسط استاد جعفر خممامی‌زاده در اختیار اینجانب گذاشته شده است.

بدون شک از سال ۱۳۵۰ تا سال ۱۳۲۷ حداقل بیش از سه بار اقدام به نقشه‌برداری از رشت گردیده است و گمان می‌رود با مراجعه به بایگانی اداره جغرافیائی ارتش به نسخی از آنها بتوان دست یافت. پیگیریهای نگارنده برای دستیابی به نقشه‌های دیگری از رشت ظرف سه سال گذشته بی‌نتیجه ماند تا این اواخر که لطف خدا یکبار دیگر شامل حال این جوینده شد و در سفر اخیر به تهران که همراه هیئت محققین گیلانی سرگرم بازدید از مرکز اسناد و مدارک مؤسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران بودیم پس از

۱. استاد جعفر خممامی‌زاده مشخصات این نقشه را طی مقاله مشروحنی در کتاب مجموعه مقالات ره‌آورد گیل (رشت، انتشارات هدایت، ۱۳۷۴) معرفی نموده‌اند.

۲. شهردار رشت از ۱۳۳۱/۳/۲۱ تا ۱۳۳۳/۲/۱ و مؤلف کتابهای نام‌ها و نام‌دارهای گیلان، ویژگیهای دستوری و فرهنگ واژه‌های گیلکی، ریشه‌یابی واژه‌های گیلکی و وجه تسمیه شهرها و روستاهای گیلان (چاپ نشر گیلکان رشت) و نشانیهای دور از گذشته گیلان و مازندران و ...

۳. جهت آگاهی فروش نقشه شهر رشت نگاه کنید به روزنامه فکر جوان رشت شماره ۶۵۶ مورخ ۱۳۳۲/۱۲/۲۹ صفحه ۳.

۴. در مورد علت تهیه این نقشه به نامه آقای شاپور میهن فرماندار وقت رشت در پاسخ به اعتراض آقای دکتر کاشانی، یکی از کاندیداهای انتخابات انجمن شهر رشت، مراجعه کنید. در روزنامه بازار شماره ۱۰، مورخ دوشنبه ۱۰ بهمن ۱۳۲۸، صفحه ۴، عنوان «نامه به مدیر محترم».

مروری بر اسناد مربوط به نهضت جنگل به راهنمایی یکی از مسئولین این مؤسسه به اطاقی راهنمایی شدیم که در آن نقشه‌ای بسیار قدیمی و فوق‌العاده نفیس از شهر رشت مربوط به سال ۱۲۴۹ هجری شمسی نگهداری می‌گردد.

این نقشه که از تاریخ تهیه آن ۱۲۶ سال می‌گذرد و به فرمان ناصرالدین شاه قاجار تهیه شده است^۱ نه تنها یک سند علمی بلکه حتی یکی از میراث‌های فرهنگی و بی‌نظیر کشورمان است. از ایترو نگارنده با زبان و قلم ناتوان خود سعی می‌کند صرفاً به توصیف بعضی ویژگیهای فیزیکی و فنی این نقشه بسنده کند و از ورود به مبحث ویژگیهای هنری این اثر نفیس بپرهیزد.

اندازه نقشه یکصد و بیست در یکصد و هشتاد سانتی‌متر است و در بالای آنها با خطی خوش نوشته شده است:

نقشه معموره دارالمرز رشت که برحسب امر اقدس سرکار اعلیحضرت قویشوکت همایون شاهنشاه اسلام‌پناه ناصرالدین شاه قاجار رومی و روح‌العالمین فداه بدست کمترین خانزاد چاکر درگاه سمت اتمام پذیرفت.

سنه ۱۲۸۷ ذوالفقار مهندس^۲

این نقشه تماماً رنگی است. در قسمت پائین نقشه، سمت راست نوشته شده است: طول زمان کشیدن نقشه از روزیکه شروع در عمل نمود تا روزی که باتمام رسانید سوای ایام تعطیل نه ماه و هشت روز بود.

در کنار مقیاس خطی نقشه نوشته شده است:

سیصد ذرعی فاصله هر دو نشان سی‌ذرع است. این مقیاس از روی متر برداشته شده

۱. به شماره‌های قبل و بعد از شماره مورخ پنجشنبه ۱۴ ذیحجه‌الحرام ۱۲۸۶ هجری قمری روزنامه دولت علیه ایران که حاوی مشروح وقایع سفر گیلان ناصرالدین شاه است مراجعه شد ولی در مورد دستور نقشه‌برداری از رشت چیزی بدست نیامد. جالب اینکه در کتاب روزنامه سفر گیلان به قلم ناصرالدین شاه تحشیه و تصحیح دکتر منوچهر ستوده که در آن ناصرالدین شاه خاطرات روزانه خود را مشروحاً ثبت کرده است هیچ اثری از صدور فرمان نقشه‌برداری از شهر ملاحظه نشد.

۲. در مورد بیوگرافی ذوالفقارخان مهندس در کتاب *«جغرافیا در ایران از دارالفنون تا انقلاب اسلامی»* تألیف دکتر محمدحسن گنجی چاپ مؤسسه چاپ و انتشارات آستان قدس رضوی چیزی بدست نیامد. فقط در انتهای صفحه ۲۳۶ کتاب می‌خوانیم: کرزیر با کمک مترجم دانشمند خود میرزا زکی که خود در سال ۱۲۶۱ ه. ق. بفرمان محمد شاه قاجار به پاریس رفته و مهندسی خوانده بود اول بار محصلان دارالفنون را با رموز فن نقشه‌برداری آشنا ساخت و هم او در سال ۱۲۷۵ ه. ق. با همکاری ذوالفقار بیگ و محمدتقی خان شاگرد دارالفنون نقشه‌ای از تهران تهیه کرد. با توجه به دوازده سال فاصله زمانی که از ۱۲۷۵ ه. ق. (زمان تحصیل ذوالفقار بیگ در دارالفنون) تا سال ۱۲۸۷ ه. ق. (سال اتمام عمل نقشه‌کشی رشت توسط ذوالفقار مهندس) می‌گذرد، با احتمال قریب به یقین ذوالفقار مهندس همان ذوالفقار بیگ قبلی است.

هر میلی متری سه ذرع. پس نسبت این مقیاس به ذرع یک به سه هزار و بیست است. در محل فعلی میدان شهرداری رشت نوشته شده است: میدان دربخانه دیوانی و دارالحکومه را نوشته است: عمارت دیوانی.

شهر رشت باستاند این نقشه در آن زمان شهری بوده است کاملاً شرقی غربی (ونه زولیائی) که از محله ساغریسازان در مشرق شروع و به چمارسرا در غرب ختم می‌شده است. حد شمالی شهر محله استادسرا و حد جنوبی باغات حاشیه شمالی رودخانه صیقلان است.^۱ در پائین نقشه جنب دو استخر بزرگ معروف به استخر ناصریه، موقعیت جغرافیایی باغ ناصریه ترسیم و در شرح باغ نوشته شده است: ناصریه از بناهای جناب محمداقاسم خان والی می‌باشد و محل تفریح‌گاه اهالی رشت است. از باغ محتشم رشت در این نقشه اثری نیست. ولی در عوض در سمت چپ باغ محتشم و در محل فعلی دفتر مرکزی دانشگاه گیلان باغی است که در شرح آن روی نقشه نوشته شده است: باغ صفا که متعلق به میرزا عبدالوهاب است.^۲

خانه‌های اعیان و بزرگان رشت یک به یک علامت‌گذاری شده و نام صاحبان اماکن با خطی ریز در کنار آنها نوشته شده است. در جنوب مسجد صفی رشت قطعه زمینی است که روی آن نوشته شده است: خانه فنسول روس. این نقشه از نقطه نظر دقت در کار نقشه‌برداری و هنر نقشه‌کشی اثری است بی‌نظیر و از هر نظر با کاملترین نقشه‌های امروزی برابری می‌کند. بامید روزیکه به همت مسئولین مؤسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران بنیاد جانبازان یا شهرداری رشت و به مناسبت نودمین سالگرد تأسیس شهرداری رشت در ۱۷ بهمن ماه سال ۱۳۷۶ این نقشه نفیس به زیور چاپ آراسته گردد و در اختیار علاقمندان قرار گیرد.

به جرأت می‌توان گفت که این نقشه دقیقترین، گویاترین و مهمتر از همه زیباترین نقشه‌ای است که تا این تاریخ از رشت تهیه شده و به حق در نوع خود بی‌نظیر است. در این اثر کم‌نظیر تفاوت فاحش بین محصول کارفنی و کارعاشقانه را به‌عینه می‌توان دید. بنظر نگارنده ذوالفقارخان نه تنها یک مهندس نقشه‌بردار بلکه فراتر از آن یک هنرمند بی‌همتا بوده است.

مهندس روبرت واهانیان

۱. ناصرالدین شاه در خاطرات سفر گیلان خود از محلات رشت به شرح زیر نام برده است: محله زاهدان، محله خمیران زاهدان، محله بازار، محله استادسرا، محله کیاب، محله خمیران کیاب.

۲. ناصرالدین شاه در خاطرات روز ۱۶ ذی‌قعدة روزنامه سفر گیلان خود نوشته است: عمارت ناصریه آنطوریکه توصیف می‌کردند خوب نیست. عمارت متوسطی است. صبح‌ها از بس برف داشت هیچ چیز معلوم نبود مگر سفیدی. خلاصه سوار شده، رفتم به باغ صفای میرزا عبدالوهاب مستوفی. گوهر رود از نزدیکی آنجا هم می‌گذرد.

□ گلیه‌وا:

نقشه قدیمی و بسیار نفیس شهر رشت که با دید فنی و دقیق مهندسی و به قلم شیرین مهندس واهانیان توصیف شده و نگارنده نیز توفیق دیدن آن را در جمع هیأت محققین گیلانی داشته است، بی‌گمان در حوزه گیلان‌شناسی اکتشاف بزرگی است که مسئولان اجرایی مرکز استان (شهرداری و استانداری) باید از آن به نفع شهر رشت و استان گیلان بهره‌جویند.

چاپ این نقشه اوریزینال (دستی و خطی) باید در صدر برنامه‌های فرهنگی و انتشاراتی شهرداری رشت قرار گیرد و به بهترین نحو و بالاترین کیفیت چاپ و رنگ به قیمت مناسب به عموم شهروندان رشتی عرضه شود. این نقشه مینیاتوری در واقع نه نقشه شهر رشت امروزی که نقشه شهری است که تا ۷۰ سال پیش بنام دروازه اروپا شهره خاص و عام بود و آرزوی دیدن آن در دل هر ایرانی هموطن زبانه می‌کشید. تمام جنبه‌های توسعه شهری، ترقی و تعالی اقتصادی و فرهنگی یک شهر متمدن که در آستانه قرن بیستم قرار داشت به وضوح در آن بچشم می‌خورد.

ضرورتی که برای ترسیم این نقشه در آن زمان احساس می‌شد، رنجی را که ذوالفقارخان مهندس روی آن متحمل شد، حتی امریه‌ای که برای تهیه این نقشه صادر شد، همه و همه در شأن‌بخشی شهر رشت قابل تأمل است.

اینک بعد از ۱۲۶ سال که از آن تاریخ می‌گذرد نقش شهرداری رشت و تعهد شهردار محترم شهر ایجاب می‌کند که با چاپ آن شأن‌بخشی دیگری نثار شهرمان کنند. که این یادگار می‌ماند.

گلیه‌وا (آبان، آذر ۱۳۷۵)